

Fig. 16. Detaliu din fragmentul de pictură din sec. XIV. Descoperiri în calota turlei naosului. Imaginea cuprinde o porțiune din inscripția pantocratorului cu refaceri dintr-o epocă ulterioară.

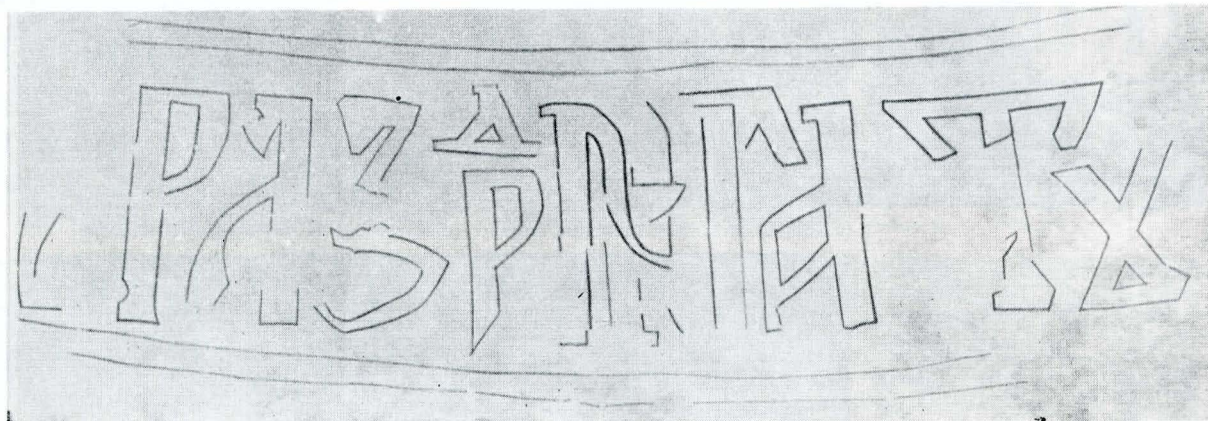

Fig. 17. Decalcul inscripției subliniază suprapunerea unor litere.

ocru galben, negru de cărbune și puțin ocru roșu, toate împing datarea acestor refaceri în epoci recente și, îndeosebi, în timpul intervenției lui Noroceea.

Așa cum a rezultat din sondajele noastre, în acord cu ceea ce se distinge pe vechile fotografii, Noroceea a repictat masiv chipurile proorocilor, modificând chiar detalii caracterizatoare ale fizionomiilor, ca în cazul proorocului Iona, ce părea, la prima vedere, intact. Uneori, prin reparațiile cu mortar ale fisurilor provocate de dislocarea părții superioare a turlei s-au acoperit porțiuni din pictura secolului al XIV-lea, producându-se, apoi, prin repictare, o falsificare a imaginii. Așa este cazul proorocului Elisei, sau al lui Varuh. Au fost, de asemenea, repictate fundalurile, o parte din veșminte, inscripțiile cu numele proorocilor, s-au acoperit, prin totala lor repictare, fragmentele ce mai existau, totuși, din vechea reprezentare a

proorocilor Naum și Ilie. Repictând, deasupra firidelor, un ornament de veche tradiție bizantină, acoperind inscripția de la 1827 a zugravului Pandeleimon, repictând nediferențiat mari porțiuni ale turlei, Noroceea a încercat, poate, să redea cu tot dinadinsul caracterul unitar, autentic al ansamblului turlei, acoperind vocea timpului.

Reală existență a picturii veacului al XIV-lea, evidențiată de ansamblul sondajelor noastre, precum și de acele chipuri relativ intacte, cum sînt cele ale proorocilor Ieremia, Isaia, Ioan sau Osie, precum și perspectiva reîntregirii ansamblului prin scoaterea la iveală a vechiului Pantocrator, semnificativ deja prin însăși prezența fragmentului de inscripție slavonă, ne îndreptățesc să credem în revelarea la Biserica domnească din Argeș, în turla naosului, a uneia din cele mai expresive galerii de portrete ale epocii paleologe.

CERCETĂRI DE LABORATOR EFECTUATE ASUPRA PICTURII MURALE DIN TURLA BISERICII DOMNEȘTI DE LA CURTEA DE ARGEȘ

ING. IOAN ISTUDOR

Impozant monument de arhitectură, Biserica domnească Sf. Nicolae din Curtea de Argeș reprezintă unul din cele două monumente din Țara Românească ce mai păstrează suprafețe importante de pictură murală din secolul al XIV-lea, de factură bizantină.

Caracterizată prin înalte calități artistice, pictura murală a Bisericii domnești de la Argeș a suferit în decursul timpului numeroase intervenții de restaurare, care i-au pricinuit denaturări și desfigurări, mai ales în zonele mai vulnerabile ale monumentului în ceea ce privește acțiunea factorilor distructivi, ca intemperiiile, seismele etc. Una din aceste zone, ce constituie de altfel obiectul cercetărilor de laborator prezentate în cele ce urmează, este turla naosului. Acest obiectiv, fisurat și reparat de nenumărate ori, conține suprafețe importante

de pictură ce necesitau o intervenție foarte urgentă de conservare și restaurare.

Conform metodologiei de restaurare științifică a picturilor murale, este necesară cercetarea lor în vederea cunoașterii intervențiilor anterioare de restaurare, în scopul delimitării zonelor originale și studierea în consecință a măsurilor de salvare și aducere la lumină a acestora.

Deschiderea șantierului actual de restaurare a constituit un bun prilej de studiere a picturilor sub toate aspectele, inclusiv cel tehnologic.

Analizele de laborator efectuate asupra probelor prelevate din diferite locuri din turla naosului (fig. 1), ca și observațiile directe, au avut drept scop delimitarea zonelor de pictură originală și etapizarea diverselor intervenții ulterioare asupra acestora.

Cunoașterea materialelor de pictură de epocă folosite la acest monument ne-a fost prilejuită și de lucrările de elaborare a „Repertoriului picturilor murale din România“. Cercetarea din același punct de vedere a picturilor din turla naosului a confirmat unitatea materială a acestora, permițând totodată precizarea neîndoieală a suprafețelor cu pictură originală.

Se constată, astfel, că pictura originală a monumentului este realizată pe o tencuială unitară compozițional, pe toată grosimea ei, de la zid pînă la stratul de culoare, și este alcătuită din var și paie tocate (fig. 2, probele nr. 1, 2, 4, 6, 7, 28). Această tencuială constituie de fapt — după erminia lui Dionisie din Furna — tencuiala de bază („arriccio“ în terminologia actuală), pe care se suprapunea preparația propriuzisă de frescă, alcătuită din var și cîlți (*intonaco*). La Biserica domnească de la Argeș, ca de altfel la multe alte monumente de epocă (Cozia, Vodița), tencuiala de var și cîlți lipsește, pictura fiind executată — după cum s-a arătat mai sus — numai pe o tencuială din var și paie. Această simplificare a procedurii se răsfrînge asupra aspectului picturii, observîndu-se destul de des urmele paielor pe suprafața pictată. Această tencuială se întilnește peste tot, inclusiv în turla naosului, și caracterizează pictura originală a monumentului.

În intervențiile ulterioare de restaurare s-au folosit alte tipuri de preparație de pictură. Astfel, pantocratorul original a fost acoperit cu o preparație din var și cîlți groasă de 6 mm (atribuită lui Pandeleimon, 1827), pe care s-a pictat în frescă alt pantocrator. Același tip de tencuială apare și în alte părți din turlă (fig. 3, probele nr. 3, 8, 13).

În alte intervenții apar, ca preparații ale peretelui, tencuieli din mortar de gips (proba nr. 26), var și gips (probele nr. 29, 30) sau mortar var-nisip, peste care s-a aplicat un glet de var de cca 1 mm grosime (proba nr. 9), culorile fiind aplicate *al secco*.

Ca o caracteristică a picturilor murale din secolul al XIV-lea apare folosirea pigmentului albastru lapis-lazuli. Datorită prețului prea ridicat, acest pigment a fost înlocuit în pictura murală — începînd din secolul următor — cu alți pigmenți ca azuritul sau smaltul.

Pigmentul lapis-lazuli apare și la Biserica domnească de la Argeș, inclusiv în turla naosului, fiind aplicat pe un strat negru de cărbune de lemn (fig. 1, probele nr. 1, 2, 28). În restaurările ulterioare, el a fost înlocuit cu albastru smalt (pigment artificial — silicat de potasiu și cobalt), așa după cum apare pe pantocratorul pictat de Pandeleimon (fig. 2, probele nr. 10, 11, 13), sau pe registrul de ingeri (proba nr. 20).

Folosirea altor pigmenți albaștri, ca albastru artificial de cupru (probele nr. 10, 11) sau albastru organic (probele nr. 19, 20, 21), aplicați *al secco* pentru întărirea culorilor existente, aparține restaurărilor ulterioare, din secolele XIX și XX.

Pigmentul alb folosit în frescă a fost albul de var, ce apare atît în pictura din secolul al XIV-lea (la stelele de pe fondul albastru, probele nr. 23, 28), cît și în intervenția în frescă a lui Pandeleimon (stele, proba nr. 13). Alte restaurări au folosit fie albul de var (proba nr. 9), fie albul de zinc, pigment ce apare, de exemplu, în stelele albe aplicate pe pantocratorul pictat de Pandeleimon, în cursul unei restaurări ulterioare (proba nr. 15).

În ceea ce privește ceilalți pigmenți, semnalăm prezența în pictura din secolul al XIV-lea a negrului de cărbune de lemn la fonduri sau în amestec cu alți pigmenți (probele 1, 7, 13), a ocrurilor galben (proba nr. 4) și roșu (probele nr. 5, 6) la veșminte și la fașe, a roșului cinabru și a verdelei de pămînt la chip (proba nr. 7). De altfel la realizarea chipului se remarcă prezența unor pigmenți caracteristici „proplasmai“ descrise în erminii și folosite mult în pictura frescelor.

În restaurarea lui Pandeleimon din 1827 au fost folosiți aceiași pigmenți descriși mai sus. În plus, mai apare aici un roșu de minium de plumb, folosit la blicuri pe veșmint (proba nr. 16).

Culoarea verde ce apare în unele intervenții mai tîrzii, la fonduri (probele nr. 24, 27) sau verdele oliv din repictarea chipului Sf. Zaharia, culori aplicate *al secco*, sînt realizate din amestecul pigmenților albastru organic și ocrul galben.

Fig. 1. Relevul Pantocratorului din turla naosului cu prezentarea punctelor de prelevare.

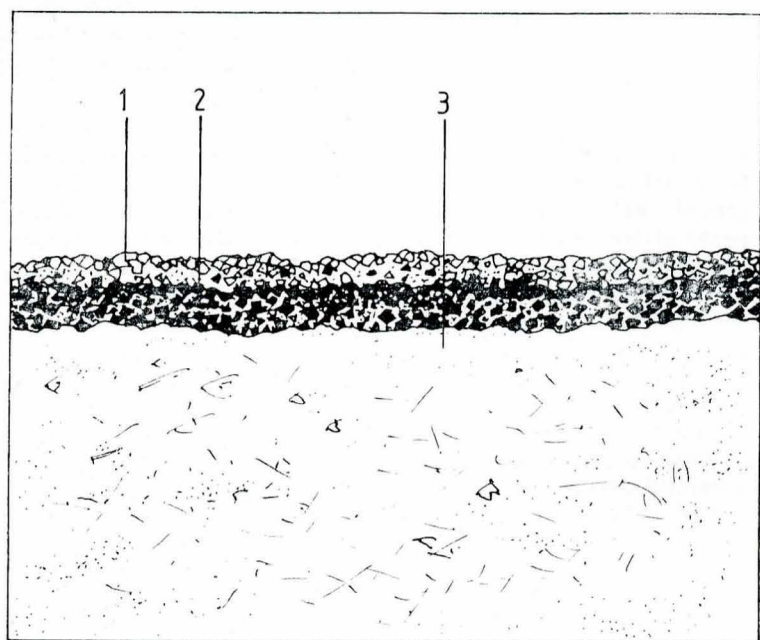

Fig. 2. Probă prelevată din fragmentul de Pantocrator, presupus a fi din secolul al XIV-lea, descoperit în turla naosului. Veșmint albastru. 1. Albastru lapis-lazuli, 25 μ ; 2. Negru de cărbune de lemn, 75 μ ; 3. Intonaco, var/paie.

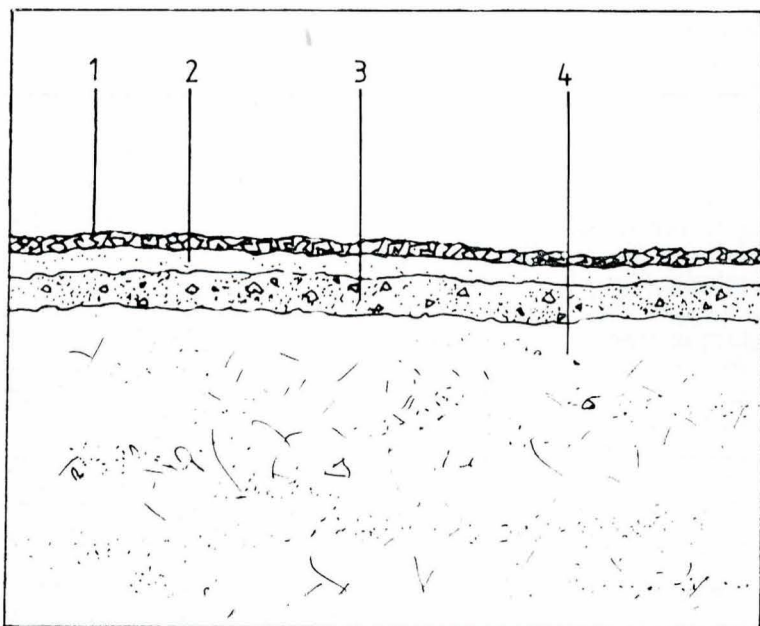

Fig. 3. Pantocratorul secolului al XIX-lea. Prelevare dintr-o stea a fundalului. 1. Alb de var; 2. Albastru smalt; 3. Negru de cărbune de lemn; 4. Intonaco, var/cîlți.

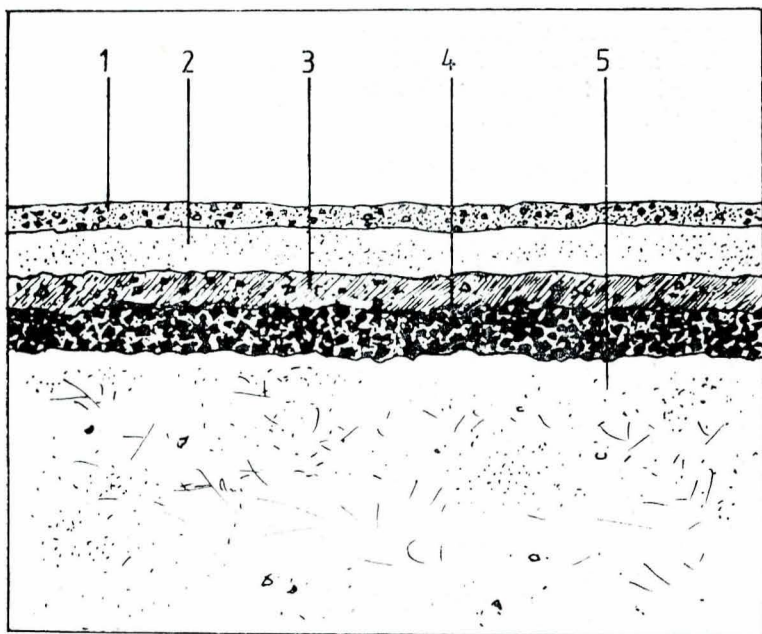

Fig. 4. Pigment albastru din zona ferestrei de sud. 1. Albastru organic (repictare); 2. Eflorescențe; 3. Verde argilă; 4. Negru de cărbune; 5. Intonaco.

Supusă unor infiltrații de apă în decursul timpului, unele zone din pictura murală a turlei naosului — în special în jurul ferestrelor — s-a acoperit cu un voal mai subțire sau mai gros, translucid, de eflorescențe (săruri migrate la suprafață), care estompează într-o oarecare măsură culoarea reală. Unele intervenții de restaurare au încercat să corecteze aspectul dezastrabil al acestui fenomen, prin suprapunerea unor culori peste eflorescențe, în unele cazuri schimbând chiar culoarea originală (probele nr. 19, 28 bis; fig. 4, 5). O cercetare atentă va trebui întreprinsă pentru înlăturarea eflorescențelor și a

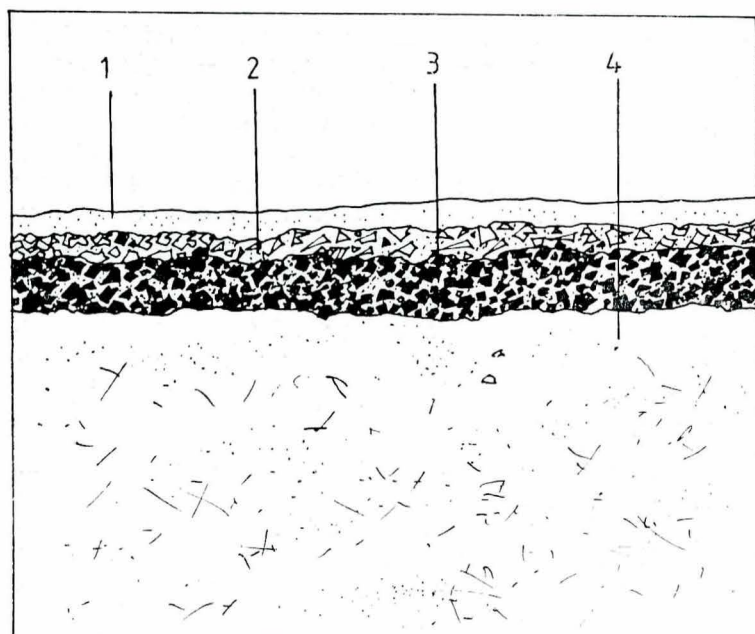

Fig. 5. Firidă sud-est, Sf. Varuh. Veșmint roșu. 1. Ocră roșu, 10 μ ; 2. Eflorescențe, CaCO₃, 25 μ ; 3. Ocră, 50 μ ; 4. Intonaco, var/paie.

repictărilor necorespunzătoare.

*
* *

Cercetarea, cu ajutorul mijloacelor tehnice, a picturilor murale din turla naosului Bisericii domnești de la Argeș, coroborată cu observațiile directe, precum și sondajele stratigrafice și alte probe efectuate de restauratori, au clarificat problema delimitării zonelor originare de pictură și a diferitelor etape de intervenție asupra ei, făcând posibilă restaurarea și punerea în valoare a picturilor din secolul al XIV-lea.

ABSTRACT

The restorator's direct remarks as well as the technical analyses and laboratory tests of the wall painting from the nave steeple of Curtea de Argeș Princely Church, founded by the Basarab ruling family in Wallachia,

gave the possibility of accurately tracing the areas of original painting and of distinguishing the stages of subsequent intervention, thereby rendering possible the restoration and highlighting of valuable 14th century painting.

PĂSTRAREA OPTIMĂ A PATRIMONIULUI DE MONUMENTE DE PIATRĂ

HERMAN FABINI

Cu ocazia întocmirii proiectului de restaurare pentru Biserica Neagră din Brașov, ne-am confruntat cu probleme reieșite dintr-un domeniu cu care am avut, în anii precedenți, contacte mai mult sporadice și anume acela al restaurării monumentelor de piatră. Cu prilejul unei călătorii efectuate în vara anului 1981, în timpul căreia am vizitat monumente de piatră din R. S. Cehoslovacă, R. D. Germană, R. F. Germania, Olanda și Austria, am cunoscut și discutat îndeaproape diverse probleme tehnice legate de acest tip de monumente cu specialiști care, timp de zeci de ani, sînt preocupați să găsească soluții optime de conservare, protejare și reîntregire a substanței originare păstrate. La Institutul Zollern de la Dortmund din R. F. Germania, care se ocupă de studierea efectelor mediului asupra pietrei naturale în emisfera de nord, avînd stații pilot în întreaga Europă și în Statele Unite, am vizitat laboratoarele institutului dotate cu apa-

ratură modernă (laser, ultrasunet, izotopi radioactivi etc.). O deosebită atenție este acordată studierii factorilor nocivi cauzăți de poluarea aerului în centrele aglomerate. Pe șantierul de restaurare al catedralei din Köln, am avut posibilitatea să studiez etapele de lucru ale restaurării acestui monument, după cum alte monumente de piatră vizitate ne-au facilitat cunoașterea unei experiențe bogate, îndeosebi în probleme legate de restaurarea pietrei.

În cele ce urmează voi încerca, pe baza procedurilor aplicate la monumente din țara noastră și a observațiilor culese, cu ocazia călătoriei documentare menționate, privind tehnologia specifică optimizării acestor tipuri de monumente, să schițez cadrul problemelor care se pun în legătură cu restaurarea monumentelor de piatră. Principalele cauze care duc la degradarea pietrei pot fi grupate în trei categorii: fizice, chimice și biologice. Factorii fizici sînt determinați în parte